

Bartók Béla

AZ EMANCIPÁCIÓS PARTY

Tom Stoppard angol drámaíró, eredeti nevén Tomáš Straußler 1937-ben született Zlínben, Csehszlovákiában, zsidó családban és 1939-ben a német megszállás elől szüleivel elmenekült szülőhazájából. 1946-ban Nagy-Britanniában telepedtek le, Tomáš Nottingham-ben és Yorkshire-ben járt iskolába, azután újságíró, színikritikus lett és 1960-ban kezdett maga is drámákat írni. 1966-ban nagy sikert aratott *Rosencrantz és Guildenstern halott* című – később filmre vitt – drámájával, de többek között a *Brazil*, az *Indiana Jones és az utolsó kereszties lovas*, az *Oroszország Ház* című filmek forgatókönyvén is dolgozott, 5 alkalommal kapott drámáiért Tony-díjat és a *Szerelmes Shakespeare* című film szövegéért Oscar-díjjal jutalmazták.

Az *Utópia partjai* (The Coast of Utopia) Tom Stoppard 2002-ben bemutatott drámai trilógiája, amelynek címei: Utazás (Voyage), Hajótörés (Shipwreck), Megmenekülés – vagy Megváltás – (Salvation). A cím Avrahm Yarmolinsky¹ *Road to Revolution: A Century of Russian Radicalism* (Út a forradalomhoz: Az orosz radikalizmus egy évszázada) 1959-ben megjelent könyvének egyik fejezetéből származik. Stoppard rendkívül hosszú művében a forradalom előtti Oroszországban 1833–1866 között folytatott filozófiai vitákra koncentrált. A trilógia a 19. századi Oroszországban – illetve Párizsban, Nizzában és Londonban – játszódik, és egy baráti társaság életébe vezet el, amelynek tagjai, a cári hatalom ellen lázadó romantikusok. Az orosz forradalmárok között található Mihail Bakunyin, Ivan Turgenyev, Alekszandr Herzen, Visszarion Belinszkij, Pjotr Csaadajev, Nyikolaj Ogarjov, Nyikolaj Sztankevics, Nyikolaj Csernisevszkij, Tyimofej Granovszkij, Ivan Akszakov, valamint az emigráns Karl Marx és Kosuth Lajos is.

A trilógia – amely összesen 9 óráig tart – első részét 2002 júniusában mutatták be Londonban a National Theatre Olivier Termében Trevor Nunn rendezésében. Júliusban a második és a harmadik rész következett, és az egészet novem-

¹ Avrahm Yarmolinsky (1890–1975) író, fordító, Babette Deutsch amerikai költőné férje volt. 30 évig vezette a New York Public Library Szláv Osztályát, de tanított a Columbia Egyetemen és a New York-i főiskolán is.

ber végéig játszották. A teljes előadást, amelyben 30 színész játszik 70 szerepet több mint 400 jelmezben, körülbelül ezren nézték végig, mások csak egy vagy két részre ültek be az 1300 nézőt befogadó terembe. 2006-ban *Jack O'Brien* rendezésében a Broadway-en is debütált a Vivian Beaumont Theatre-ben, ahol 2007 májusában zárt összesen 124 előadás után. Az Egyesült Államokban színpadon Bakunyint *Ethan Hawke*, Belinszkijt *Billy Crudup* játszotta, *Jennifer Ehle* pedig Bakunyin feleségét, Herzen feleségét és Herzen lányainak tanárát is alakította. 5 évvel ezelőtt a trilógiát Oroszországban is bemutatták, 2007 októberétől a moszkvai Orosz Akadémiai Ifjúsági Színházban ment Alekszej Borogyin rendezésében.

„A kezdők számára – még akkor is, ha megcsináltad az összes házi feladatot beleértve a szorgalmikat – átkozottul nehéz felidézni ki kicsoda, mit gondoltak, mit álmodtak, és miért lehet ez fontos hét órával (és hónapokkal) később. De mint egy ürügy a komoly filozófiai és politikai vita számára egy mindkettőtől megfosztott kultúrában Stoppard hatalmas vállalkozása okot ad az ünneplésre.”² – írta Eric Alterman amerikai liberális publicista a *The Nation*-ben a drámáról és hatásáról. *Upor László*, Stoppard magyarországi kutatója nagyon kritikus volt a drámatrilógiával kapcsolatban. „A háromestés epikus folyam nem válik drámává, a szövegben egyenetlenségek, dramaturgiai problémák vannak, s az „orosz darabnak” elképzelt Stoppard-mű a szerző kevésbé sikerült munkái közé tartozik.”³

A következőkben Tom Stoppard esszéjét közöljük némiképp szabad fordításban, amely a dráma bemutatása előtt jelent meg a baloldalnak tartott angol lapban, a *The Observer*-ben. A szerző a mű keletkezéséről és Herzenről írta le szubjektív gondolatait.

Miért írt a 21. században egy angol író több órás drámát egy orosz emigráns publicistáról? Mi az aktualitása az ezredforduló után Herzennek? Ezekre a kérdésre válaszol az alábbi írás, amelyhez néhány kiegészítő jegyzetet kellett fűzünk.

² Eric Alterman: The Liberalism's Lost Libretto, *The Nation*, 2007.március 12.
<http://www.thenation.com/article/liberalisms-lost-libretto> (letöltés ideje 2012. október 13.)

³ P. Müller Péter: Kalauz Stoppard labirintusában. *Upor László*: Majdnem véletlen. Tom Stoppard fokozatos megközelítése, *Jelenkor* 2011.1. sz. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=2218> (letöltés ideje 2012. október 17.)

Tom Stoppard: Az elfelejtett forradalmár⁴

(Tom Stoppard dicsóíti a bátor, radikális orosz száműzött, Alexander Herzen életét, aki a londoni National Theatre-ben bemutatás előtt álló trilógiájának inspi-rálója volt.)

Az Orsett House még mindig ott áll, bámulatosan mint egy sárgálló esküvői torta óriási tömbje a Westbourne Terrace baloldali sarkán Paddingtonban, mie-lőtt eléred a Westway felüljárót. Most lakásokra van felosztva, és majdnem ez az utolsó különálló előkelő családi ház, amelynek a terasz egy különleges presztízst ad, mint egy utcai cím a viktoriánus Londonban.

1861. április 10-én este az Orsett House fényárban úszott a gázlámpák ezrei-nek fényétől, zsúfolva volt ünneplő oroszokkal, lengyelekkel és más szláv nem-zetiségű emigránsokkal, de ott volt néhány angol radikális gondolkodó, és egy-két előkelő, az oroszokkal rokonszenvező száműzött, mint Giuseppe Mazzini, az olasz nacionalista és Louis Blanc, a francia szocialista. A zenekar este 8-tól 11-ig játszott folyamatosan, mindössze 4 fontért. „*Kinn az utcán* – írja E. H. Carr⁵ történész *A romantikus emigránsok* című művében – *a kíváncsi nézők tömege akkora volt, hogy ellenőrzés céljából kihívták a különleges rendőrséget.*” Az oszlopcsarnok felett lengett két otthon készült zászló, amelyekről – ha voltak, akik kibetűzték a rajtuk lévő szavakat – kiderült, mit ünnepeltek a kelet-európai menekültek azon az estén. „*Szabad Orosz Sajtó*” felirat volt az egyikén, a mási-kon pedig az „*Orosz Paraszt Szabadsága*”. A jobbágyok felszabadítását ugyanis nem sokkal korábban⁶ proklamálta II. Sándor orosz uralkodó, akit ezután a Fel-szabadító Cárnak neveztek. Rövid időn belül a kiáltvány szövege eljutott Lon-donba is, és az ott élő szlávok elhatározták, hogy egy nagyszabású ünnepséget tartanak, hogy megünnepeljék a történelmi eseményt. Az Orsett House gazdag bérlelőjétől bármely párthoz tartozó Londonban élő orosz menekült testvéri kö-szöntést kapott.

A házigazda *Alexander Herzen* volt, egy orosz nemes fia, a *Szabad Orosz Sajtó* alapítója, a *Kolokol* (Harang) című lap kiadója, a *Múltam és gondolataim* című írásban lévő emlékiratok szerzője, és az első magát nyíltan szocialistának nevező értelmiségi az orosz történelemben. Az Orsett House csak az egyike volt

⁴ Tom Stoppard: The Forgotten Revolutionary, *The Observer*, 2002. június 2.
<http://www.guardian.co.uk/theobserver/2002/jun/02/featuresreview.review3>
(letöltés ideje: 2012. szeptember 4.)

⁵ Edward Hallett Carr (1892-1982) marxista angol történész, újságíró, a nemzetközi kapcsolatok teoretikusa és a történetíráson belül pedig az empiricizmus ellenfele volt. Carr leghíresebb művei a 14 kötetes Szovjetunió történetéről szóló könyve és a *Mi a történelem?* című műve. A *The Romantic Exiles: a Nineteenth Century Portrait Gallery* (London, Victor Gollancz) című könyve 1933-ban 1949-ben és 1968-ban jelent meg.

⁶ A Gergely-naptár szerint 1861. március 3-án.

annak a tucatnyi helynek, ahol Herzen Londonban lakott, mert ott élt folyamatosan 1852 és 1864 között. Az angol fővárosban mindenhol ő volt a legismertebb orosz emigráns. Amikor Putney-ben élt, a Laurel House-ban Mr. Tinklernél, a High Street-en, benne szerepelt a Putney-ről szóló útikönyvben.

Herzen elismeréssel adózott II. Sándor cárnak a jobbágyok felszabadításért, és ha annak egy részét magának tulajdonította, az egyáltalán nem volt képtelenség. *Dwight Macdonald*,⁷ amerikai liberális kritikus a „Harang”-ról azt írta, hogy, az „talán a leghatásosabb leleplező (muckraking) magazin a radikalizmus történetében.” *Isaiah Berlin*, Herzen legkiválóbb és legelkötelezettebb modernkori tisztelője, kiváló írónak és zseniális gondolkodónak nevezte. Herzen egyébként ritkán volt szerény magával kapcsolatban. „*A Copperfield Dávid* – jegyezte meg egy levelében abban az időben – *Dickensnek a múltja és gondolatai.*”

Talán nem volt véletlen, hogy a londoni ünnepség, amelyet öt héttel az oroszországi jobbágyfelszabadítás után rendeztek Londonban, éppen arra a hétre esett, amikor Herzen a 49. születésnapját ünnepelte.

Az orosz gondolkodók olvasásának közvetlen élménye, *Isaiah Berlin*⁸ esszéinek gyűjteménye, amit *Henry Hardy* és *Eillen Kelly* gyűjtött össze és adott ki 1978-ban a „The Hogarth Press”-nél, inspirált engem arra, mintegy öt évvel ezelőtt (1997), hogy megpróbáljak írni egy színdarabot Visszarion Belinszkijről, az irodalomkritikusról, akiről még sosem hallottam. (Sokáig Herzenről sem hallottam. Ez nem volt különben szégyen. *Dwight Macdonald*, aki 1973-ban lerövidítette Herzen négykötetes emlékiratait a Knopf Kiadónak, megkérdezte néhány művelt barátját, és ők sem hallottak róla.)

Belinszkij Herzen barátja volt. Először Belinszkijről akartam írni, mert amikor meglátogatta Párizst, felháborította a cenzúrázatlan irodalmi közvélemény lármás küzdelme, ezért vissza akart térni az oroszországi büntető korlátozásokhoz, ahol a cenzúra következményeként „*a nép úgy tekint az írókra, mint valódi vezéreire*” A letartóztatást javasolta.

Mihail Bakunyin, a későbbi anarchista, Ivan Turgenyev, az író és más hasonlóan érdekes alakok azonban beletolakodtak a képbe. Az összes személy közül Herzen volt a legérdekesebb. Egy év múlva vagy később bevallottam *Trevor Nunn*-nak, aki nemrégén követte *Richard Eyre*-t a National Theatre élén: „*Írok három drámát Bakunyinról, Belinszkijről és Herzenről... azt hiszem.*”

Az *Utazás* cselekményében, amely az *Utópia partja* című trilógia első része, Bakunyint és családi körét helyeztem a középpontba, Belinszkij felbukkan az

⁷ *Dwight Macdonald* (1906–1982) amerikai szocialista, radikális író, társadalomkritikus, filozófus volt.

⁸ *Isaiah Berlin* (1909–1997), oroszországi származású társadalmi és politikai gondolkodó, filozófus, eszmetörténész volt, *Russian Thinkers* című műve (Aileen Kelly társkiadóval) 1978-ban és 2008-ban jelent meg.

Utazásban és a Hajótörésben, majd Herzen válik a *Hajótörés* és a *Megmenekülés* gyűjtőpontjává. A három férfi azonban megjelenik mind a három darabban, amelyek időrendi sorrendet követnek, de szeretem azt hinni, hogy egymástól függetlenek és eltérő sorrendben is élvezhetők (mint pl. a Csillagok háborúja sorozata).

Nem számoltam meg a szereplőket, de a jelmeztervezőnk, *Bill Dudley*, hetekkel ezelőtt azt mondta nekem, hogy a színdarabokhoz 169 jelmezre van szükség, amelyeket egy 30 fős színészcapatnak kell viselnie, azóta azonban még hozzáadtam néhány karaktert. Az *Utópia partja* felügyelő szelleme Isaiah Berlin volt, de szerintem az volt Carr *A romantikus száműzöttek* című könyve is, akár csak Bakunyinról írt szörnyűséges életrajza is, amely kibővítést igényel. Nincsen még Herzenről angol nyelven átfogó életrajz, ami feltűnő hiányosság. Akkor kik voltak a romantikus emigránsok és miért voltak „romantikusok?”

Mint majdnem minden más nyugati dolog, a romantikus forradalom is későn érkezett Oroszországba. Azt gondoljuk az orosz romantikusokról, hogy ebben az országban főként a természet imádata, és – csak azon keresztül – egy újfajta irodalom érdekelte őket. De Európában az emberi természet volt, amit a forradalom imádot az egyéniségnek az erkölcsi és politikai abszolutizmusból való felszabadítása miatt.

Moszkvában az 1830-as évek elején a művelt elit ifjú férfi és női tagjai körében két egymással összefüggő, de különböző válasz jelent meg a cári abszolutizmusra – ahol egyáltalán volt válasz –, és mind a kettő a moszkvai egyetem diákjainak testületében alakult ki. A „filozófiai kör” és a „politikai kör” tagjai, „német szentimentálisoknak” és „francia frondeur”-öknek gúnyolták egymást barátságosan. Mindkét kör kicsi volt. A „filozófusok” elmenekültek a kellemetlen valóság elől a belső felszabadulásba, amelyet a német idealista filozófia kínált. Leghíresebb végzett diákjuk valószínűleg Bakunyin volt. Eközben a „politikuskok” a francia forradalmat és az utópikus szocialistákat tanulmányozták. Vezérük a fiatal Herzen volt.

Ezek a fiatalok könnyű prédát jelentettek a hírhedt Harmadik Ügyosztály – ami a KGB példaképe volt – számára, és még I. Miklós cár alapította a katonatiszti összeesküvés megrázkódtatásának hatására, amit dekabrista forradalomnak neveztek. 1834-ben, amikor Herzen 22 éves volt, őt és néhány társát, beleértve legközelebbi kollégáját, Nyikolaj Ogarjov költőt is, letartóztatták.

Herzen 6 évet töltött börtönben és száműzetésben. Amikor a hatalom úgy gondolta, hogy eléggé levezekelte bűneit, kiengedték külföldre. Herzen akkor 34 éves volt, feleségül vette első unokahúgát, Nataliját és apja halála után vagyont is örökölt, vagyis gazdag lett.

1847 januárjában hagyta el Oroszországot feleségével, Natalijával, három gyermekükkel, az édesanyjával, egy házitanítóval, egy dajkával és két szolgálóval együtt „*két kocsiban, amelyet kipárnáztak a téli hideg ellen prémmel.*” Az

utazásra az volt a látszólagos okuk, hogy orvosi segítséget keressenek egyik gyermekük számára, aki születésétől kezdve süket volt. Lehet, hogy azt várták, hogy hat hónap múlva visszatérnek, de végül a családból senki sem látta viszont Oroszországot. Az akkor két éves Tatával öreg korában (1933-ban) *A romantikus száműzöttek* írója interjút készített. Bátyja, Szása filozófia professzor lett és 1906-ban Lausanne-ban halt meg. Csak ők ketten értek meg viszonylag boldog véget az öt Herzen közül, akik azon a januári napon elindultak.

A csapat Párizsba tartott, a forradalom hazájába, („*Úgy érkeztem meg Párizsba, ahogy az emberek Rómába vagy Jeruzsálembe érkeznek.*” – írta később Herzen.) 1848 februárjában, amikor Párizsban kitört a forradalom, a Herzen család Itáliába költözött, de hamarosan visszatértek, hogy Herzen növekvő utálatlaltal megtapasztalja azokat az eseményeket, amelyek a Második Köztársaságot átváltoztatták III. Napóleon Második Császárságává.

Ezzel a történelmi szerencsétlenséggel párhuzamosan átélt egy sor személyes tragédiát, amelyek végül arra kényszerítették, hogy – amint eltervezte – öt és fél évvel hazája elhagyása után Angliába utazzon néhány hónapra a sebeit nyalogatni.

London tele volt menekültekkel, akik a kontinensen az 1848-ban kudarcba fulladt forradalmak után érkeztek, és az nagyon szomorú időszak volt. Herzennek azonban volt egy előnye a száműzöttek többségével szemben – volt pénze Oroszországon kívül is (egy Rothschild segítségével.⁹) Amikor elindította a „Szabad Orosz Sajtó”-t mint a küzdelemmel történt újabb eljegyzés jelét, az a középkorú férfi megváltása volt.

Miklós cár halála után Ogarjov és felesége, a másik Natalija, csatlakoztak hozzá Londonban és hamarosan lapjuk, a „Harang” úton volt az Orsett House-ban rendezett „emancipációs party” felé.

Herzen egy drámai gesztust szánt az ünnepségre. Titokban azt tervezte, hogy javasolja a cár felköszöntését. Fel is készült a beszédére. Tudta, hogy szenzációt fog kelteni az orosz világban ezzel a nyilvános, szimbolikus ajándékkal, amit egy száműzött nyújt a zsarnoknak.

Néhány perccel azelőtt, hogy Herzen vendégei érkezni kezdtek, Varsóból megjött a hír, hogy az orosz csapatok tüzet nyitottak a tüntető tömegre és számos embert meggyilkoltak.¹⁰ A borús atmoszféra elfújta az öröm nagy részét a partyról. Herzen elrakta beszédét. A „Harang” következő száma megbélyegezte a Felszabadító Cárt a lengyelországi méészárlásokért.

⁹ Herzen vagyonát emigrációja miatt elkobozták, James Mayer Rothschild báró azonban, akivel a család üzleti kapcsolatban állt, elérte Herzen vagyonának felszabadítását, amely névlegesen a báróra szállt át.

¹⁰ 1861. február 27-én a varsói lakosság tiltakozott az orosz uralom ellen és az orosz katonák tüzet nyitottak. Öt ember halt meg.

A „Harang” akkor volt a csúcson. Szám szerint nem nagy példányszámban jelent meg, (...) de körforgása meglepő volt egy olyan lap számára, amelyet be kellett csempészni az olvasókhoz – több mint 2500 példányban adták ki és néhány számot újra ki kellett nyomtatni. Így ment majdnem 4 évig, amely idő alatt az írástudó orosz társadalom majdnem minden rétegének tetszését elnyerte, még a Téli Palotában is ismerték, ahol azt beszéltek, hogy a cár is olvasta, vagyis a folyóirat a reform oldalán állt, így Herzen volt a legfeltűnőbb és legékesszólóbb ellenfele az orosz önkényuralomnak.

A megelőző pár évben Herzen és folyóirata (valamint legközelebbi barátja, száműzött társa és társkiadója, Ogarjov) állandóan civakodott a felbukkanó – és harciasan érvelő – „új emberekkel”, a radikálisokkal otthon, de még mindig Herzen volt a kakas az ellenzéki sétányon,

Az Orsett House-ban rendezett ünnepség éjszakáján azonban, amikor a lengyelországi hírek megérkeztek, Herzen hírnevének épülete láthatatlanul és hallhatatlanul megrepedt. A cikk, amit a lengyelországi mézárításokról írt (*Mater Dolorosa* címmel) az első nyílt támadása volt személyesen II. Sándor cár ellen, és a „Harang” olvasótábora kezdett összeroppanni. Néhány olvasója számára a lengyelországi eset a hazaszeretet vizsgája volt. Az „új emberek” számára megmutatta, hogy miből van Herzen „szövetségese” (a cár), sőt bebizonyította számukra, amit mindig is hangoztattak – és még mindig hangoztattak –, hogy az igazi emancipációhoz baltára van szükség, nem pedig tollra. Az emancipáció ügye egyesítette az összeegyeztethetetlen pártokat. Az emancipációval hivatalosan elérték, amit akartak, azután újra felfedezték, hogy mi választja el őket.

A „Harang” nem volt többé a higgadtság központja. A körforgás megszakadt. Amikor négy évvel később Herzen, Ogarjov és társaik elhagyták Angliát, részben az volt a céljuk, hogy megmentsek lapjukat a Genfben történő költözéssel, a svájci város ugyanis tele volt orosz száműzöttekkel, mert Sándor cár rendszere erőszakosabbá vált, és hogy egy francia nyelvű kiadást nyomtassanak. Ez azonban nem működött. A „Harang” utoljára 1868-ban „kondult meg”. Akkorra Herzen nemcsak háttérbe szorult, de nyíltan ki is gúnyolta őt a „nihilista” generáció, és 1870. január 14-én, 8 évvel és 9 hónappal a Westbourne Terrace-en rendezett party után, párizsi látogatása során meghalt.

Ez még nem a történet vége volt. Herzen „találta fel” az orosz populizmust (népiességet), válaszul a nyugati szociáldemokráciának az európai forradalmakban elszenvedett kudarcára. Az 1870-es évek végétől kezdve Herzent újraolvasta az a nemzedék (narodnyikok), amely „a nép közé ment”. Az idő múlásával Lenintől egy véletlen jóváhagyást, feloldozást kapott és ez tette őt szent alakká Szovjet-Oroszországban. Moszkvában egy sugárutat neveztek el róla, Lenin kiadási engedélye egy kis nehézséget okozott Herzen szovjet kiadóinak, mert a legismertebb hiányzó az Orsett House-ból – csak számunkra legismertebb, általában véve London számára ismeretlen személy – Karl Marx volt.

Marx ugyanis bizalmatlan volt Herzenel szemben és cserébe az orosz megvetette őt. Herzennek nem volt ideje olyan egyoldalú elméletre (monotheory), amely a történelmet, a haladást és az egyéni függetlenséget (individuális autonómiát) olyan nagyszabású absztrakcióval korlátozza, mint Karl Marx dialektikus materializmusa. Az, amire neki ideje volt – és amit Isaiah Berlin kötött hozzá –, az egyéni érdekek a közös érdekek fölött, a valóság az elmélet fölött. Amit mindenkinek fölött utált, az önteltség volt azt illetően, hogy az eljövendő boldogság minden áldozatot és vérfürdőt igazolni fog. A jövő, mondta Herzen, a véletlen és önféjűség eredménye. Nincs szövegkönyv (librettó) vagy cél, és mindig annyi van az előtérben, mint a háttérben.

Nem csak egyedül Herzen gondolta így, de Schopenhauer pesszimizmusa nem volt meg az orosz gondolkodó személyiségében. Eredeti személyiség volt kortársai között a történelmi helyzettel való szembenézésben, amit – ahogy ő mondta – majdnem megkönnyebbüléssel, sőt élvezettel végzett. Szellemességre és bátorságra szükség lehetett, de ha semmi sem volt biztos, minden lehetséges volt. A jövő tartozik hozzánk, nem mi tartozunk hozzá. A jövő mögött semmi másra nem számíthatunk, csak a *„művészetre és a személyes boldogság nyári villámlására.”*

Két vagy három évtizeddel ezelőtt az Orsett House-t megjelölték egy kék emléktáblával, hogy emlékeztessen Herzen rezidenciájára. A díszvendég ezen a kis ünnepségen az akkori szovjet nagykövet volt, és Carr professzor is ott volt. Isaiah Berlint – amint barátainak mesélte kuncogva – nem hívták meg.